

ВАЛЕРІЙ ЛУТФУЛІН

(Полтава)

ПОГЛЯДИ Г. СКОВОРОДИ НА МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ В КОНТЕКСТІ ЦІЛІСНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Розглянуто погляди Г. Сковороди на моральне виховання в контексті цілісного розвитку особистості, розкрито його практичну виховну діяльність на прикладах глибокого і різнобічного впливу на процес становлення моральних, розумових і вольових якостей особистості М. Ковалинського та інших учнів Харківського колегіуму.

Ключові слова: методологія виховання, категорії етики, Платон, вчення Плутарха-Сковороди про моральне виховання, мета і спосіб життя, перевиховання, самовиховання, самоосвіта, «сродна праця», дружба вихованців, М. Ковалинський.

Погляди Сковороди на проблеми виховання і навчання, на педагогічну діяльність викликають великий інтерес у багатьох дослідників. Найважливіші результати досліджень ґрунтовно висвітлюються в збірнику статей «Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди», підготовленому НДІ педагогіки України у зв'язку з відзначенням 250-річчя від дня народження видатного філософа-просвітителя й педагога [3]. Нові результати в дослідженні його педагогічної спадщини представлені в матеріалах наукової конференції «Постать Григорія Сковороди в сучасному філософсько-культурному просторі» (2012 р.) [4].

У проведених дослідженнях досить ґрунтовно висвітлюються методологічні засади вивчення педагогічної спадщини Сковороди (Д. П. Кирик, Г. С. Костюк, І. А. Табачников). Зокрема, розкрито важливе методологічне значення впливу філософів Стародавньої Греції на світогляд Сковороди, на розуміння ним проблем етики й морального виховання. Сковорода добре знав, глибоко сприйняв і розвивав у своїх творах філософські та етичні ідеї Сократа, Платона, Плутарха.

Г. С. Сковорода (1722-1794 рр.) у своїх творах продовжує і розвиває вчення Платона про кардинальні добродетності (мудрість, мужність, поміркованість, справедливість). У майбутньому, справедливому суспільстві, про яке мріяв український мислитель, на його думку, *людина матиме високорозвинений розум, буде морально і фізично досконалою, стійкою, відважною і вольовою в боротьбі за народне щастя* [6, с. 418-419].

Висновок про те, що виховання має бути спрямованим на досягнення єдності розвитку розумових, моральних і вольових якостей особистості відіграє в системі педагогічних поглядів Сковороди роль одного з головних теоретичних принципів. Слід зазначити, що цим принципом керувався в своїй педагогічній діяльності також сучасник Сковороди, вихованець Києво-Могилянської академії, український філософ, просвітитель, учений-енциклопедист Я. П. Козельський (1728-1794 рр.). У 50-60-х рр. XIX ст. проблема цілісного розвитку особистості на основі єдності її розуму, почуттів і волі стала предметом дослі-

джені К. Д. Ушинського, розгорнутих у його фундаментальному творі «Люди-на як предмет виховання».

Метою цього дослідження є висвітлення поглядів Г. Сковороди на моральне виховання в контексті цілісного розвитку особистості.

Характерною особливістю філософських й педагогічних творів Сковороди є те, що в них яскраво відображені найважливіші питання етики. Як зазначає Д. П. Кирик, Сковорода ставить перед собою вічні проблеми, які бентежили ще стародавніх греків: «якою є мета людського життя, що означає жити і чинити правильно, що таке щастя і як його досягти». Ці проблеми досі залишаються дивовижно актуальними. Не втратили своєї актуальності і судження Сковороди про моральність і моральне виховання [2, с. 22].

У цьому зв'язку надзвичайно важливого значення набуває вчення Сковороди про серце як головний осередок духовного світу людини. Згідно з цим ученням серце людини є головним у її вихованні й ставленні до інших людей. «Всяк есть тем, чіе есть сердце в нем. Волчье сердце есть родной волк, хотя лице и не волчье» [6, с. 182]. У філософському, психологічному і педагогічному контекстах серце людини є узагальненою характеристикою її емоційної сфери і насамперед моральних почуттів, в яких віддзеркалюється ставлення особистості до інших людей.

Сковорода добре знав «серця» різних типів людей свого часу. Він з обуренням писав про хабарників, грабіжників, наклепників, підлесників, лицемірів, розпусників та інших аморальних людей. Цілком очевидно, що в цих соціальних типах філософа-просвітителя обурювали насамперед глибокі аномалії в емоційній сфері людини, її ставленні до інших людей, до болючих соціальних проблем.

Висвітлюючи свої педагогічні погляди у притчах «Убогій Жайворонок» та «Благодарный Еродій», Г. С. Сковорода гнівно засуджує гонитву батьків за живою, за чужоземним вихованням, що породжує егоїзм дітей, призводить до духовного зубожіння й втрати любові й поваги до Батьківщини. Ці твори не втратили своєї актуальності тому, що вони здатні переконати батьків у необхідності відповідального ставлення до виховання й навчання дітей, піклування про їхній фізичний і розумовий розвиток, про прищеплення найкращих моральних якостей і естетичних потреб.

У зв'язку з вивченням педагогічної спадщини Сковороди на особливу увагу заслуговує багаторічна дружба і листування його з М. Ковалинським. Перша їхня зустріч відбулася в 1762 році в Харківському колегіумі, де Михайло навчався. Згадуючи про неї, М. Ковалинський писав, що Сковорода «одного разу, прийшовши відвідати училище і побачивши там кількох йому незнайомих, запитав, чи немає тут такого-то, племінника NN. Той юнак випадково там був. Сковорода, поглянувши на нього, уподобав його і полюбив до самої смерті» [5, с. 19].

Г. С. Сковорода у цей час викладав у Харківському колегіумі синтаксис і грецьку мову, а з Михайлом проводив окремі заняття також із грецької мови, з античної та християнської літератури, «намагаючись перевиховати його і бажаючи більше й більш дати йому вражень істини, писав він йому листи майже щоденно, щоб побудивши його до відповіді хоч коротко на них, привчивши його думати, розмірковувати, висловлюватись справедливо, точно, пристойно» [5, с. 21]. Свої листи до юнака Сковорода писав латинською мовою, живляючи досить часто грецькі слова і вирази. Такий спосіб листування був

зумовлений наміром учителя домогтися того, щоб учень досконало оволодів латинською мовою.

Численні листи до М. Ковалинського характеризують Сковороду як людину, котра добровільно взяла на себе велику відповідальність за виховання юнака, який вже зазнав сильного негативного впливу аморальності попередніх вихователів і побутового середовища. З цього часу духовний розвиток юнака опинився на вістрі протиборства протилежних поглядів на життя і виховання. М. І. Ковалинський писав, що йому довелося пережити в зв'язку з такою боротьбою за його майбутнє. Характеризуючи себе (в третій особі), він зазначав: «Юнак, змолоду напоєний упередженнями, слухаючи Сковороду, відчув у собі збуджену боротьбу думок і не знав, як її закінчити. Інші вчителі його вмовляли йому відразу до Сковороди, забороняли знайомство з ним, слухати його розмов, навіть бачити його. Він любив серце його, та цурався його розуму; поважав життя та не сприймав у розум міркувань його; поважав чесноти, та цурався думок його; бачив чистоту поведінки, та не пізнавав істини розуму його; бажав би бути другом, та не учнем його» [5, с. 21].

Першим завданням, яке довелося вирішувати Сковороді у зв'язку з перевихованням М. Ковалинського, було розтлумачення юнакові питання про те, що таке справжнє життя. Усі ті, хто встиг уплинути на його виховання, «словом і ділом переконували його, що щастя людське полягає в тому, щоб мати всього доволі: багато їжі, багато питва, багато одягу і у втіхах бездіяльно веселитися. Сковорода, однак, почав говорити йому: щоб бути дійсно щасливим, то все те непотрібне; що обмеження бажань, відкидання зайвого, загнuzдання примхливої волі, працелюбство, виконання обов'язків, до яких промисел божий кого приставив, не за страх, а за совість – це шляхи до щастя. Сковорода говорив це і жив так» [5, с. 20]. М. Ковалинський визнавав, як важко було йому змінити уявлення про життя і щастя. Він уважав навіть, що врешті це сталося під впливом віщого сну [5, с. 21-22]. Але таке сновидіння свідчить насамперед, наскільки сильним був моральний вплив вихователя на вихованця.

Із самого початку свого листування, яке тривало понад 30 років, Г. С. Сковорода поставив перед Михайлом найважливіші етичні проблеми: сенс життя, справжнє щастя і пошук шляхів до нього, дружба, вибір друзів, джерела чеснот і пороків. Учитель гостро ставив питання про самовиховання і самоосвіту. Так, у листі, написаному в серпні-вересні 1762 р. він закликає юнака до самостійного вивчення грецької мови, підкреслює важливу роль волі у розвитку людини: «Наслідуй пальму: чим сильніше її стискає скеля, тим швидше, прекрасніше здійсмається вона догори» [5, с. 302]. Поряд із переконанням Сковорода застосував метод навіювання. Він навіть радив Михайлу набувати власного досвіду в цій справі, підкреслюючи величезний уплив навіювання на людину [5, с. 255].

Переконливість думок Сковороди про виховання і самовиховання у більшості листів до М. Ковалинського посилюється за допомогою висловлювань видатних мислителів минулого. Аналіз цих висловлювань свідчить, що Сковорода у своїх поглядах на мораль і моральне виховання був переконаним послідовником етичного вчення Плутарха. Під впливом цього вчення він зробив переклад кількох трактатів Плутарха на етичні та релігійно-етичні теми [5, с. 388].

Слід зазначити, що Плутарх надавав виключно важливого значення впливу виховання на характер людини і на її моральні якості. Не випадково Я. А. Ко-

менський у «Великій дидактиці» наводить важливе педагогічне висловлювання Плутарха: «Якими діти народжуються, це не від кого не залежить, але щоб вони шляхом правильного виховання стали хорошими, – це в нашій владі» [1, с. 233].

Висловлювання Плутарха з проблем етики, що наведені у листах Сковороди до М. Ковалинського, належать до таких, що ніколи не втрачають своєї актуальності. У числі таких висловлювань можна назвати судження про друга і підлесника, про шляхи, які ведуть до справжньої дружби, про скромність істинних мудреців, про засоби самовдосконалення. Зокрема, про справжню мудрість Плутарх висловив таку думку: «Подібно до того, як пшеничні колоски без зерен легко піднімаються серед інших, повні ж і тяжкі, ховаючись, спускаються до долу, так і серед людей, хто найпорожніший і позбавлений серйозності, той і найлегше пнеться до почесей, нахабний, його обличчя і хода сповнені пиhi і презирства, які не визнають нікого» [5, с. 266].

Дивовижна співзвучність етичних поглядів двох мислителів, які є представниками не лише цілком різних епох, але й різних народів, дає підстави об'єднати ці погляди в єдину цілісну систему як вчення Плутарха-Сковороди про моральність і моральне виховання. Визначальна роль у цьому вченні належить таким етичним проблемам, як сенс життя й щастя. Загострений інтерес до цих проблем Сковорода зберіг до кінця життя. Він присвятив ним важливі філософські твори «Разговор пяти путников о истинном щастии в жизни» «Разговор, называемый алфавит, или букварь мира», «Бесед нареченная двое, о том, что блаженным быть легко».

Одне з найважливіших місць у вченні Плутарха-Сковороди про моральність і моральне виховання посідає проблема дружби. Цю проблему Сковорода висвітлює в багатьох листах до улюбленого учня і, як правило, з прямими посланнями на Плутарха. Під впливом Сковороди Михайло поступово визначив коло свого товаришування.

Питання про вибір справжнього друга нерозривно пов'язане з іншими важливими і складними питаннями. Як відрізнити справжнього друга від підлесника? Що робити, коли немає можливості товаришувати з морально досконалими людьми? Як провести випробування друга? Як розпізнати порочну людину? Усі ці питання були поставлені перед М. Ковалинським. За глибиною розуміння важливості цих питань для морального виховання людини Сковорода перевершує видатних західноєвропейських педагогів XVII-XVIII ст. Я. А. Коменський, наприклад, лише застерігав учителів від того, щоб у школі й поза школою вони не допускали впливу на дитину поганого товариства. Дж. Локк і Ж.-Ж. Руссо навіть заперечували необхідність перебування дитини у школі, саме тому, що товариство інших учнів справляє на неї нібито тільки негативний вплив.

У процесі листування Сковороди з М. Ковалинським коло завдань морально-го самовиховання юнака безперервно розширювалося. Перед вихованцем були поставлені в усій гостроті й розкриті з належною глибиною такі етичні проблеми: оволодіння «найвеличнішим мистецтвом життя», «скромність справжнього мудреця», вибір діяльності згідно з нахилами людини, пересиченість і нудьга як небезпечні джерела аморальності, розвиток здатності протистояти аморальним впливам, стримування афектів, подолання честолюбства тощо.

Незаперечною заслугою Г. С. Сковороди є те, що він переніс етичну концепцію Плутарха у сферу практичної виховної діяльності. Він прагнув навіть,

щоб М. Ковалинський своєму житті завжди керувався настановами Плутарха. Звертаючись до юнака, Сковорода писав: «Уж давно повинен говорити з тобою не я, а Плутарх» [5, с. 276].

Сковорода був переконаним противником індивідуалістичних концепцій щастя і відстоював ідеал загального земного щастя людей на основі спорідненої праці, поєднання інтересів особистості із суспільними інтересами: «Щаслив, хто сопряг сродную себе частную должность с общею, сия есть истинная жизнь» [5, с. 128]. Гармонії особистих і суспільних інтересів людина може досягти лише завдяки самопізнанню, з'ясуванню власних нахилів і задатків, пошуку «сродної праці.» Важливою умовою справжнього щастя філософ-просвітитель уважав дружбу, яка ґрунтується на спільних духовних інтересах і високих моральних якостях людей [5, с. 132].

У практичній виховній діяльності Сковорода вважав головною метою саме моральне виховання. Цій меті він підпорядковував усю свою виховну діяльність серед учнів Харківського колегіуму. Як видно з листів до М. Ковалинського, його вихователь був послідовним і безкомпромісним у досягненні поставленої мети. Обурюючись тим, що Михайло не може повністю відмовитись від хибного способу життя і породжуваних ним вад, він писав йому: «О, якби у мене був духовний меч. Я б знищив у тобі скупість, убив би розкіш і дух нетверезості, вразив би честолюбство, розтрощив би марнолюбство, вигнав би страх перед смертю» [5, с. 368-369].

Незаперечний успіх Сковороди у перевихованні М. Ковалинського значною мірою обумовлюється тим, що між вихователем і вихованцем утвердилися стосунки глибокого взаєморозуміння і взаємної поваги. Михайло активно підтримував виховні зусилля свого наставника. Завдяки цьому насичені моральними настановами листи не сприймалися як прискіпливе моралізування, не викликали внутрішнього опору і протесту.

М. І. Ковалинський (1745-1807) одержав ґрунтовну освіту. В 1766-1769 рр. він викладав курс піітики у Харківському колегіумі. Йому довелося бути домашнім вихователем дітей гетьмана України К. Розумовського. В останній період життя обіймав посаду управителя Рязанського намісництва, був одним із кураторів Московського університету. Слід зазначити, що саме Ковалинський зберіг більшість автографів творів та листів Г. С. Сковороди, він першим написав його біографію. З цього документу можна дізнатися, якою людиною був волелюбний український мислитель у повсякденному житті.

Отже, Г. Сковорода на практиці спростовував хибні уявлення Локка і Руссо про те, що для морального виховання молодої людини необхідно ізолювати її від звичайного соціального оточення з його численними аморальними впливами. Сковорода почав перевиховувати М. Ковалинського, коли тому було вже 17 років і досягнув успіху, спрямувавши юнака на самовиховання.

Сковорода у своїх педагогічних і філософських творах докладно висвітлює джерела, з яких виростають моральні чесноти і пороки. З цієї точки зору заслуговує на увагу насамперед переклад «Книжечка Плутархова о спокойствії души». Цей переклад є вільною інтерпретацією етичного трактату давньогрецького мислителя. Сковорода цілком поділяє переконаність Плутарха в тому, що одним із головних джерел, аморальності людини є неробство. У своєму перекладі Сковорода з особливою силою підкреслює, що головний захист людини від аморальних вчинків – це совість [5, с. 206]. У багатьох творах Сковороди викриваються такі джерела аморальності, як прагнення до багатства,

влади і слави, брехливість, ненажерливість. «Я зневажаю Крезів, не задрю Юліям, байдужий до Демосфенів, жалію багатих, хай володіють собі чим хочуть» [5, с. 231].

Отже, Сковорода цілком правильно розумів широке коло завдань морального виховання і педагогічні засоби їх вирішення. Найповніше ці завдання були здійснені ним саме у вихованні М. Ковалинського. Проте на рівні фундаментальних теоретичних узагальнень його погляди Г. С. Сковороди з проблем морального виховання відзначаються деякою суперечливістю і непослідовністю.

Найбільш очевидною є суперечливість у тлумаченні Г. Сковородою понять «розум» і «серце». Стверджуючи, що головним у людині є її серце, він у своїх творах висловлював іншу точку зору, згідно з якою головним у людині є думка, тобто розум. Допускав він також і правомірність ототожнення думки і серця: «... Мысль есть главною нашею точкою и среднею. А посему-то она часто и сердцем называется» [6, с. 34].

Хибність ототожнення почуттів і думок із точки зору наукової психології є цілком очевидною. Питання про домінуючу роль розумового або емоційного розвитку дітей у виховному процесі вимагає чіткої відповіді, відсутність якої неминуче викликає великі труднощі у виборі змісту і методів педагогічної діяльності.

Однозначну і переконливу відповідь на це питання дає педагогічна спадщина К. Д. Ушинського, який писав: «*Ми сміливо висловлюємо переконання, що вплив моральний являє собою головне завдання виховання, значно більш важливе, ніж розвиток розуму взагалі, наповнення голови знаннями ...*» [7, с. 432]. Слід зазначити, що це переконання знаходить неспростовне підтвердження в теоретичних працях Я. А. Коменського, Я. П. Козельського, М. І. Пирогова та інших видатних педагогів. Тим самим підтверджується й думка Г. С. Сковороди про те, що головним у вихованні людини є її серце, тобто її емоційна сфера.

На практиці, виховуючи і перевиховуючи М. Ковалинського, Сковорода реалізував саме цю думку, що й забезпечило йому незаперечний успіх у досягненні поставленої мети. Отже, цілісний розвиток особистості стає можливим лише на основі визнання домінуючої ролі впливів на її моральні почуття і поведінку. За цієї умови емоційні, інтелектуальні та вольові якості дітей повинні розвиватися у нерозривній єдності [8, с. 302].

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения / Я. А. Коменский / под ред. А. А. Красновского. – М. : Учпедгиз, 1955. – 625 с.
2. Лутфуллін В. С. Григорій Савич Сковорода / В. С. Лутфуллін / 22 видатних українських педагогів : підручн. / А. М. Бойко, В. Д. Бардінова та ін.; під заг. ред. А. М. Бойко. – К. : ВД «Професіонал», 2004. – С. 12-36.
3. Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди. – К. : Вища школа, 1972. – 246 с.
4. Постать Григорія Сковороди в сучасному філософсько-культурному просторі : збірн. статей наук. конф. 19-20 червня 2012 року. – Полтава-Чорнухи, 2012. – 308 с.
5. Сковорода Г. С. Пізнай в собі людину / Г. С. Сковорода. – Львів : Світ, 1995. – 528 с.
6. Сковорода Г. С. Твори : в 2-х т. / Г. С. Сковорода. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – . – Т. 1. – 640 с.
7. Ушинский К. Д. Собр. соч.: в 11-ти т. / К. Д. Ушинский. – М.-Л. : Изд-во АПН РСФСР, 1948. – . – Т. 2. – 655 с.
8. Ушинський К. Д. Вибр. пед. тв. : у 2-х т. / К. Д. Ушинський. – К. : Рад. школа, 1983. – . – Т. 1. – 489 с.

ВАЛЕРИЙ ЛУТФУЛЛИН

ВЗГЛЯДЫ Г. СКОВОРОДЫ НА НРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ
В КОНТЕКСТЕ ЦЕЛОСТНОГО РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ

Рассмотрены взгляды Г. С. Сквороды на нравственное воспитание в контексте целостного развития личности, раскрыта его практическая воспитательная деятельность на примерах глубокого и разностороннего влияния на процесс становления нравственных, умственных и волевых качеств личности М. Ковалинского и других учащихся Харьковского коллегиума.

Ключевые слова: методология воспитания, категории этики, Платон, учение Плутарха-Сквороды о моральном воспитании, М. Ковалинский, цель и образ жизни, перевоспитание, самовоспитание, самообразование, «сродный труд», дружба воспитанников.

VALERY LUTFULLIN

VIEWS OF G. SKOVORODA ON MORAL EDUCATION
IN CONTEXT OF INTEGRAL DEVELOPMENT OF PERSONALITY

G. Skovoroda views on moral education in the context of integral development of personality are considered in the article. Education in the future, fair society which the Ukrainian philosopher and enlightener dreamed about, according to his opinion, must be directed to the achievement of unity of development of mental, moral and volitional internal qualities of personality. In the middle of the 19th century this idea found convincing confirmation and deep psychological ground in K. Ushynsky researches, represented in his fundamental work "Man as the Subject of Education".

G. Skovoroda in the philosophical and pedagogical works raised eternal moral problems which had embarrassed ancient Greeks yet: what is an aim of human life, what means to live and do in the right way, what happiness is and how to attain it. These problems are surprisingly actual up to now.

Special attention in the article is paid to long-term correspondence of G. Skovoroda with his favourite student M. Kovalynsky. Numerous letters to M. Kovalynsky characterize G. Skovoroda as a man, which voluntarily undertook great responsibility for education of the youth who had already tested strong negative influence of amorality of previous educators and domestic environment. The analysis of these letters testifies that Skovoroda in his views on the morality and moral education was the convinced follower of Plutarch ethical studies. The surprising consonantness of ethical views of two thinkers, who are the representatives of not only fully different epochs but also diverse peoples, leads to grounding the unity of these views in the common integral system as study of Plutarch-Skovoroda about morality and moral education.

The important achievement of G. Skovoroda is that he transferred ethic conception of Plutarch in the sphere of practical educational activity. He even aimed, that M. Kovalynsky always followed the Plutarch instructions in his life. Convincing successes of Skovoroda in re-educating M. Kovalynsky are to a great extent caused by the relations of the deep mutual understanding and mutual respect that became firmly established between the pedagogue and the pupil. This success refutes the erroneous ideas of Lock and Rousseau that for moral education of young man it is necessary to insulate him from ordinary social surroundings with its numerous amoral influences. Skovoroda began to re-educate M. Kovalynsky, when he was already 17 and scored a success, pointing him to self-education.

Views of G. Skovoroda on moral education and experience of their practical realization he obtained in education of M. Kovalynsky and other students of Kharkiv Collegium have an actual importance for presentation of quality of educational process at modern school.

Keywords: methodology of education, category of ethics, Platon, study of Plutarch-Skovoroda about moral education, purpose and way of life, re-education, self-education, "labour according to human nature", friendship of pupils, M. Kovalynsky.

Держано 13.03.2014, рекомендовано до друку 12.04.2014.